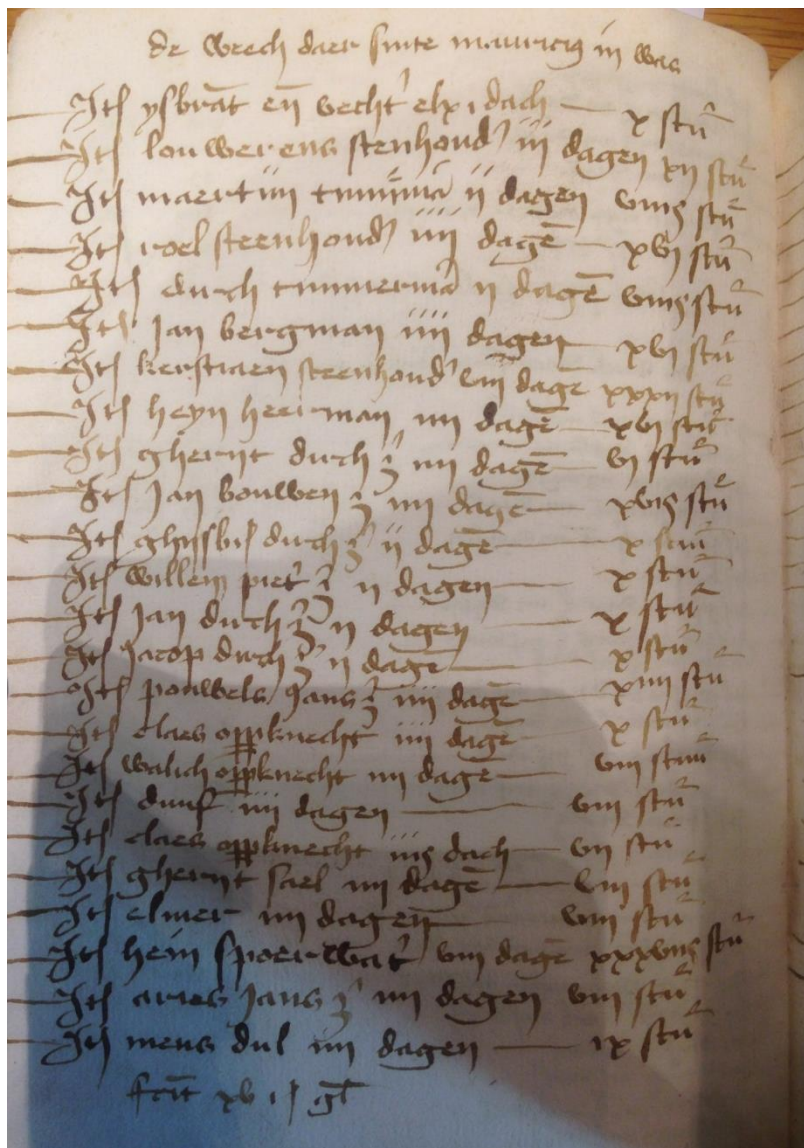

De bouwloods van de Sint-Bavokerk te Haarlem

Een onderzoek op basis van de kerkrekeningen uit de periode van 1470 tot 1480

Thalina den Haring

3844277

OWG II: Architectuurgeschiedenis voor 1750

Scriptiebegeleider: Merlijn Hurx

Studiejaar: 2013-2014

23-06-2014

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: De betrokken partijen bij de bouwloods	6
Haarlem in de vijftiende eeuw	6
Een korte bouwgeschiedenis van de Sint-Bavokerk.....	6
De bouwloods: samenstelling en organisatie	7
De eerste partij: de leidinggevendenden	8
De kerkmeesters.....	8
De bouwmeester	8
De tweede partij: de leveranciers	9
Hoofdstuk 2: Specialisatie binnen de bouwloods	11
De werkplaats.....	11
De derde partij: de uitvoerders.....	12
Steen- en metselwerk.....	12
Zaag- en houtwerk.....	13
De dakdekkers	14
De toezichthouder.....	14
De opper-lieden en knechten.....	15
De ambachten uit Haarlem	15
Hoofdstuk 3: De arbeidsovereenkomst.....	16
Zomer- en winterbouwseizoen	16
Afspraken en salaris	16
De leidinggevendenden.....	17
De werklieden.....	17
Hoofdstuk 4: De Bouwloods van Haarlem en Utrecht in de periode 1470-1480.....	19
De bouwloods van de Dom van Utrecht	19
Overeenkomsten en verschillen.....	20
Conclusie	22
Bijlage 1	24
Bijlage 2.	25
Bijlage 3.	26
Bijlage 4	27
Literatuurlijst	28
Afbeeldingenlijst.....	29

Inleiding

“Item ontfangen van Jan Trappert omtrent Palmsonnedach elf voet van den cleinen versterier ende firmerets, dat ongemeten staen int huus bijt nye kerkhof.”¹

Volgens de hierboven genoemde passage uit de kerkrekening van 1474 van de Sint-Bavokerk te Haarlem werden bouwonderdelen opgeslagen in het ‘huus’ bij het nieuwe kerkhof.² Met ‘huus’ wordt de bouwloods bedoeld die tijdens de bouw van de kerk fungeerde als een werk- en opslagplaats.³ De interesse voor de laatmiddeleeuwse bouwloods zoals die van de Sint-Bavokerk is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Al sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw wordt er meer onderzoek gedaan naar de culturele, sociale, politieke en economische context van gotische bouwwerken.⁴ De bouwloods stond, naast de plek waar werd gewerkt, ook voor de overkoepelende bouworganisatie. Volgens de onderzoeker Ruud Meischke (1923-1010) raakten de bouwloodsen van de grote kerkelijke bouwprojecten in de vijftiende eeuw hun bijzondere positie kwijt. Dit kwam volgens hem doordat de natuursteenhandel en de particuliere steenhouwersateliers belangrijker waren geworden en bij elkaar een veel grotere omzet hadden dan de bouwloodsen.⁵ Ook ontstonden er naast de bouwmeester nieuwe deskundigen zoals de aannemer van steenhouwwerk die voorbereekte bouwonderdelen leverde. De voorbereekte onderdelen hadden een grote invloed op de bouworganisatie van de bouwloods aangezien er minder hakwerk verricht hoefde te worden.⁶

De opkomst van de steenleveranciers in de Nederlanden en de invloed hiervan op de bouworganisatie van de bouwloodsen is al meerdere malen onderwerp van studie geweest. Dit geldt voornamelijk ten aanzien van de bouworganisatie van Den Bosch, Kampen, Dordrecht, Leiden, Gouda en Utrecht.⁷ Ook heeft de bouworganisatie van de Haarlemse parochiekerk, de Sint-Bavokerk, al de enige aandacht gehad. In 1985 verschenen er bijvoorbeeld twee monografieën van Janssen en De Boer.⁸ Deze gaan voornamelijk in op de bouwgeschiedenis, maar besteden daarnaast ook aandacht aan

¹ Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands-Hervormde Gemeente te Haarlem, Kerkrekening van 1474, toegangsnummer 001, inventarisnummer 312, f. 15v. Hierna zullen de volgende afkortingen worden gehanteerd: het Noord-Hollands Archief (NHA), de Kerkvoogdij van de Nederlandse-Hervormde Gemeente te Haarlem (KNHGH), toegangsnummer (t.nr.) en inventarisnummer (inv. nr.). De transcribeerstijl van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis wordt in dit paper gehanteerd.

² C.F. Janssen, *De Grote- of St. Bavokerk te Haarlem. De geschiedenis van haar bouw en inrichting tot de Reformatie*, Haarlem 1985, pp. 78-81. De bouwonderdelen bestaan volgens Janssen uit vensterharnassen en muraalribben.

³ R. Kam, A.F.E. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, pp. 82-83.

⁴ M.T. Davis, “Sic et Non. Recent Trends in the Study of Gothic Ecclesiastical Architecture”, *Journal of the Society of Architectural Historians* 58 (1999-2000) 3, p. 422.

⁵ R. Meischke en G.W.C. van Wezel (red.), *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, p. 54.

⁶ M. Hurx, ‘Middeleeuwse ‘prefab’ in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmeeester Evert Spoorwater’, *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 106 (2007) 3, p. 113.

⁷ Hierbij kan worden gedacht aan de onderzoeken naar de bouwloods van Kampen (door R. Meischke uit 1962) en van Leiden (door M. Hurx uit 2011).

⁸ Janssen 1985 (zie noot 2); J.N. de Boer e.a. (red.), *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Haarlem 1985.

onderwerpen als restauraties, het interieur van een kerk, de dagelijkse werkzaamheden, de kerk als bedrijf, de aankoop van bouwmaterialen en de inkomsten en uitgaven.

Er zijn echter nog veel vragen onbeantwoord gebleven omtrent de organisatie van de bouwloods van de Sint-Bavokerk. In de literatuur wordt er verondersteld dat de meeste Hollandse kerken geen eigen bouwloodsen bezaten en dat er door het gebruik van voorbereekte onderdelen minder mensen aanwezig hoefden te zijn op de bouwplaats.⁹ Het is echter de vraag of dit daadwerkelijk het geval was en of de samenstelling van de betrokken partijen en de hoeveelheid arbeiders bij de bouwloods hierdoor veranderde. Dit onderzoek is bedoeld om een antwoord te formuleren op deze vraag.

Aan de hand van originele kerkrekeningen van de Haarlemse parochiekerk wordt een beeld geschetst van de bouworganisatie en de voortgang van het werk van de bij de kerk behorende bouwloods. De vijf overgeleverde 'klad' kerkrekeningen stammen uit 1471, 1473, 1474, 1475 en 1478.¹⁰

In de periode 1471 tot 1478 werd de lichtbeuk in het schip met een lengte van 45 meter opgetrokken. De overgebleven kerkrekeningen van de kerkmeesters uit deze periode waarin de wekelijkse en jaarlijkse uitgaven van de bouw werden genoteerd, weerspiegelen dan ook de grote bouwactiviteit. Doordat de kerkmeesters en het stadsbestuur nauw samenwerkten werd de bouwadministratie goed bijgehouden. De kerkmeesters moesten hun administratie verantwoorden aan het stadsbestuur door rekeningen te overleggen.¹¹

Dit paper zal aan de hand van de overgeleverde kladrekeningen van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw onderzoeken hoe de samenstelling en de organisatie van de bouwloods van de Sint-Bavokerk te Haarlem eruit zag. Het bouwhistorisch kader voor dit onderzoek wordt gevormd door de monografieën van Janssen en De Boer, samen met andere publicaties ten aanzien van de bouwloods. De beschreven bouwgeschiedenis dient als globaal overzicht, aangezien er tot op heden nog geen grootschalig oudheidkundig bodemonderzoek heeft plaatsgevonden.¹² Ook moet wel vermeld worden dat dit onderzoek grotendeels gebaseerd is op kladversies van kerkrekeningen: hierin zijn geen berekeningen opgenomen en niet alles werd nauwkeurig bijgehouden. Hierdoor kunnen de rekeningen slechts een impressie geven van de dagelijkse gang van zaken. Vanwege de beperkte omvang van dit paper zal er niet uitgebreid worden ingegaan op alle onderdelen die in de kerkrekeningen aan bod komen.¹³ Om een antwoord op de hoofdvraag te geven gaat het eerste hoofdstuk in op de bij de

⁹ M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2013² (2012), p. 114.

¹⁰ Alle vijf de rekeningen bevinden zich in het Noord-Hollands Archief te Haarlem. De rekeningen van 1471, 1473, 1475 en 1478 behoren toe aan het archief van de Kerkvoogdij van de Nederlands-Hervormde Gemeente te Haarlem in het Noord-Hollands Archief. De rekening van 1474 is echter opgenomen in het archief van het Frans Hals Museum (hierna FHM) onder de collectie Costeriana.

¹¹ De Boer 1985 (zie noot 8), p. 24.

¹² De Boer 1985 (zie noot 8), p.42; RTV Noord-Holland.

¹³ <<http://www.rtvnh.nl/nieuws/135827/Opgravingen+Sint-Bavokerk+Haarlem+afgerond>> (22 juni 2014).

¹³ De ontvangstposten bestaan uit de verkoop van aflaten en graven, het opmaken van testamenten, het opdragen van missen en het luiden van klokken. Daarbij zijn er ook posten opgenomen waarin nog betalingen moeten worden verricht aan verschillende betrokken partijen van de bouwloods.

bouwloods betrokken partijen. Vervolgens bespreekt hoofdstuk twee de verschillende specialisaties binnen de bouwloods. In hoofdstuk drie wordt de arbeidsovereenkomst toegelicht. In het laatste hoofdstuk komt de vergelijking van de bouwloodsen van de Sint-Bavokerk met de Dom van Utrecht aan bod. Ter afsluiting wordt een conclusie gegeven.

Hoofdstuk 1: De betrokken partijen bij de bouwloods

De vijf overgebleven kerkrekeningen uit de periode tussen 1470 en 1480 weerspiegelen middels de lijsten waarin arbeid, loon en aanbestedingen zijn genoteerd, de grote bouwactiviteit die op de bouwplaats plaatsvond. Er worden vele namen, beroepen en leveranties genoemd die samen een beeld schetsen van de verschillende partijen die betrokken waren bij de bouwloods van de Sint-Bavokerk. Bovendien volgt uit de rekeningen hoeveel mensen aanwezig waren in een bepaalde periode, wie de leiding had over de werklieden en wat de verschillende taken waren per ambacht. In dit hoofdstuk zal allereerst de bouwgeschiedenis van de Sint-Bavokerk aan bod komen tegen de achtergrond van de geschiedenis van de stad Haarlem. Hierna worden de verschillende betrokken partijen toegelicht.

Haarlem in de vijftiende eeuw

In de veertiende eeuw verstedelijkte het gewest Holland in rap tempo doordat de werkgelegenheid op het platteland terugliep. Door de strategische ligging van het gewest, de opkomst van de internationale handelsroutes en de grootschalige productie van exportproducten nam de welvaart snel toe.¹⁴ In het derde kwartaal van de vijftiende eeuw was het gewest een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa geworden. Meer dan de helft van de bevolking van Holland woonde in een van de grootste steden, namelijk in Amsterdam, Gouda, Delft, Leiden, Dordrecht en Haarlem.¹⁵ Haarlem was gedurende de late middeleeuwen de grootste stad in het huidige Noord-Holland en was een van de belangrijkste culturele centra in de Noordelijke Nederlanden. De stad had ook bestuurlijke en intellectuele contacten met het grafelijk hof in Den Haag, en omdat de Sint-Bavokerk onder het bisdom van Utrecht viel, ook met Utrecht.¹⁶

Een korte bouwgeschiedenis van de Sint-Bavokerk

Haarlem had in de tiende eeuw al een eigen parochiekerk.¹⁷ Aan het einde van de dertiende eeuw werd deze kerk gewijd aan Sint Bavo, de heilige die de Kennemers zou hebben verjaagd rond 1474.¹⁸ Een brand van voor 1370 zorgde ervoor dat deze eerste kerk met de resten van de aanpassingen die in de periode erna hadden plaatsgevonden, aan her- en nieuwbouw toe was. Daarnaast was het bestaande gebouw te klein geworden voor het aantal groeiende parochianen. De werkzaamheden aan de kerk werden in de periode van circa 1370 tot 1520 in verschillende fasen uitgevoerd.¹⁹ De herbouw en uitbreiding van het koor startte rond 1370 en duurde ongeveer twintig jaar. Vervolgens zorgde een

¹⁴ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570', in: T. de Nijs (red.) en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel I tot 1572*, Hilversum 2002, pp. 139-140.

¹⁵ Bianca van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*, Hilversum 2008, p. 26.

¹⁶ W.C.M. Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem*, Hilversum 1989, woord vooraf.

¹⁷ De Boer 1985 (zie noot 8), pp. 12-13.

¹⁸ E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De Kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum 1997, pp. 85-86.

¹⁹ De Boer 1985 (zie noot 8), pp. 16-17.

bouwpauze van bijna een halve eeuw ervoor dat pas in 1445 de bouwwerkzaamheden onder leiding van bouwmeester Evert Spoorwater (1439-1474) werden voortgezet met de verlenging en herbouw van het oude dwarsschip. In de periode van 1456-1470 waren de buitenmuren van de zijbeuken van een nieuw schip en het onderste deel van de westgevel aan de beurt. Het nieuwe schip kreeg een middenschip met zijbeuken die half zo breed en hoog waren als het schip.²⁰ In 1471 volgde de lichtbeuk van het middenschip met de lage buitenmuren van het nieuwe schip die om de oude kerk heen werden gebouwd. De omtrek van het nieuwe schip werd hierdoor langer en breder. Nog in hetzelfde jaar werden ook het oude schip en de westtoren afgebroken.²¹ In 1478 waren zowel de zijbeuken als het middenschip onder de kap gebracht en drie jaar later was het middenschip uitwendig voltooid.²² Tot 1520 werd er gewerkt aan de verhoging van het dwarsschip en de bouw van de dakruiter. Pas in 1530-1538 werd de kapconstructie van het schip bekleed met een houten stergewelf.²³ De schilder Pieter Jansz. Saenredam, die ook in de kerk begraven ligt, geeft op zijn schilderij uit 1648 een impressie weer van hoe het schip er vanuit het koor naar het westen er in de zeventiende eeuw uit moet hebben gezien (afb.1).

De bouwloods: samenstelling en organisatie

In tegenstelling tot de kerken waarbij de bouwloods in beheer was van de bisschop en het kapittel, was de bouwloods van Haarlem een zelfstandige organisatie.²⁴ Aan het hoofd van de parochiekerk stond de pastoor of zijn plaatsvervanger en daaropvolgend de kerkmeesters, die verantwoordelijk waren voor het onderhoud en de inrichting van de kerk.²⁵ Anders dan bij de grote gotische kerken die wel een eigen bouwbedrijf oprichtten bij aanvang van een bouwuitvoering, had de Sint-Bavokerk geen apart bouwbedrijf. De kerkmeesters werkten namelijk veel samen met lokale werklieden en particuliere steenleveranciers.²⁶ Samen vormden zij de basis waaruit de bouw werd gerealiseerd in verschillende fasen. De betrokkenen bij de bouwloods kunnen in drie partijen worden onderscheiden. De eerste partij bestaat uit mensen die een leidinggevende functie vervulden, namelijk de kerkmeesters en de bouwmeester. De tweede partij bestaat uit leveranciers waarmee aanbestedingen werden gedaan. De laatste partij bestaat uit mensen die werkzaamheden op de bouwplaats verrichtten, gecategoriseerd als de werklieden. De eerste en tweede partij zullen in dit hoofdstuk aan bod komen en in hoofdstuk twee zal er verder worden ingegaan op de werklieden.

²⁰ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 70-96; De Boer 1985 (zie noot 8), pp. 16-17.

²¹ De oude resten van het schip en westtoren werden afgebroken nadat David van Bourgondië (1427-1496), de bisschop van Utrecht, in februari 1471 toestemming gaf om de graven en gilde-altaren die zich nog in het middenschip bevonden te verplaatsen; Janssen 1985 (zie noot 2), p. 70.

²² Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 83.

²³ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*, Zwolle 2006, p. 315.

²⁴ Hurx 2013 (zie noot 9), p. 93.

²⁵ De Boer 1985 (zie noot 8), pp. 59-60.

²⁶ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 68.

De eerste partij: de leidinggevenden

De kerkmeesters

De kerkmeesters van de Sint-Bavokerk hadden verschillende taken en verantwoordelijkheden met betrekking tot het onderhoud en de inrichting van de kerk. Zij voerden het beheer over de bouworganisatie, de dagelijkse coördinatie van de werkzaamheden en de inkomsten en uitgaven.²⁷ Daarnaast hielden zij toezicht op de werkzaamheden in de bouwloods en verrichtten zij betalingen aan de werklieden. Bovendien hadden zij zeggenschap over het aannemen van werklieden en stuurden deze werklieden ook aan.²⁸ Doordat de kerkmeesters het belangrijk vonden om een vrije keuze te hebben bij het selecteren van werklieden, kreeg de bouwloods vrijstelling van de gilderegels. Als gevolg hiervan kregen de meesters de gehele verantwoordelijkheid van het bouwproject op zich.²⁹

De bouwloods werd beheerd door een aantal kerkmeesters die ieder jaar werden aangesteld. Meestal werden er vier kerkmeesters aangesteld maar in jaren van grote bouwactiviteit, zoals in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw, werden er vijf of zes meesters aangesteld die de belangen van het stadsbestuur en de parochianen vertegenwoordigden (zie voor een opsomming van de kerkmeesters bijlage 2). De kerkmeesters traden als het ware op als de opdrachtgever en mochten zelf beslissingen maken.³⁰ Voor grotere beslissingen moest echter wel het stadsbestuur worden betrokken, zoals bij grote aanbestedingen en het sluiten van overeenkomsten.³¹

De bouwmeester

Van 1445 tot 1474 trad Evert Spoorwater op als bouwmeester van de Sint-Bavokerk. De uit Antwerpen afkomstige steenhouwer en steenleverancier was werkzaam als loodsmester van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen (ca.1439-1474). Spoorwater was de bouwmeester van verschillende bouwprojecten tegelijk in de Nederlanden waardoor hij niet dagelijks op de bouwplaats aanwezig kon zijn. Niettemin had hij de supervisie over de bouw, trad hij op als de leider van de bouwloods en stuurde hij alle werklieden aan.³²

Als bouwmeester had Spoorwater verschillende ambachtoverschrijdende taken. Naast dat hij de uitvoering van de bouw coördineerde had hij ook een ontwerpende taak waarin hij bouwplannen uitdacht en opstelde.³³ Zo maakte hij bijvoorbeeld in Antwerpen tekeningen en gedetailleerde mallen die hij zelf gebruikte en deze ook naar de steenhouwers in de bouwloods van Haarlem en de steenhouwers bij de Brabantse steengroeves stuurde.³⁴ Uit de rekening van 1471 blijkt dat Spoorwater voor de aanvang van

²⁷ De boer 1985 (zie noot 8), pp. 59-60.

²⁸ Van den Berg 2008 (zie noot 15), p. 96.

²⁹ Hurx 2013 (zie noot 9), pp. 56-57.

³⁰ Hurx 2013 (zie noot 9), p. 93.

³¹ De Boer 1985 (zie noot 8), p. 24.

³² Hurx 2007 (zie noot 6), pp. 113-114.

³³ Hurx 2013 (zie noot 9), pp. 205-212.

³⁴ Hurx 2007 (zie noot 6), p. 115.

de bouw van de lichtbeuk een bezoek bracht aan de kerkmeesters van de Sint-Bavokerk.³⁵ Doordat de rekening uit 1470 niet is overgeleverd kan er niet met zekerheid inhoud worden toegekend aan zijn bezoek. In 1445 verbleef Spoorwater ook een paar dagen in Haarlem om het bouwontwerp te maken.³⁶ Het is dan ook goed mogelijk dat hij zich tijdens zijn bezoek in 1470 bezig hield met de bouwvoorbereidingen en het bouwplan besprak met de kerkmeesters.

Naast voornoemde taken omvatte zijn werk ook logistieke (de aanvoer van bouwmaterialen) en administratieve taken. Spoorwater hield de kosten in de gaten en zocht naar de meest efficiënte manier van werken. Bovendien keurde hij bouwmaterialen en hield hij toezicht op de kwaliteit van de materialen en de werkzaamheden van de werklieden.³⁷ Spoorwater bracht daarom ook elk jaar meerdere malen een bezoek aan de bouwloods om de voortgang van de bouw in de gaten te houden, met uitzondering van het jaar 1473. In dit jaar bracht hij geen bezoek aan de bouwloods maar stuurde hij een door hemzelf aangestelde opzichter. Door de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse leiding over de bouwuitvoering over te dragen aan een opzichter kon hij het aantal bezoeken aan de bouwloods beperken.³⁸ In hoofdstuk twee zal de rol van deze opzichter verder worden toegelicht.

Na de dood van Spoorwater in 1474 kreeg zijn neef Hendrik (ook wel Heynrick Heynricsz.), die al vanaf 1453 in de kerkrekeningen voorkomt, tot 1492 de leiding over de bouwloods.³⁹ Hendrik had de leiding in het voorgaande jaar grotendeels overgenomen toen hij meester werd. Uit de rekeningen van 1475 en 1478 blijkt dat hij een lager salaris ontving dan zijn oom. Daarnaast was Hendrik vaker dan Evert op de bouwloods aanwezig. Zo was hij in 1474 119,5 dagen aanwezig terwijl zijn oom in hetzelfde jaar slechts zes dagen aanwezig was.⁴⁰ Hieruit kan worden opgemaakt dat Hendrik alleen leiding gaf en niet zoals zijn oom zich met het ontwerpen van bouwplannen bezig hield.

De tweede partij: de leveranciers

Wanneer de opdrachtgever een overzicht had van het uit te voeren plan en de financiën, werd er gezocht naar de juiste werklieden, leveranciers en specialisten. Ten aanzien van de Sint-Bavokerk gold dat de kerkmeesters optraden als opdrachtgever waardoor bij hen de keus lag om het werk in eigen beheer te laten uitvoeren of werk aan te besteden.⁴¹ De kerkmeesters waren ook verantwoordelijk voor de bouwmaterialen die in de bouwplaats werden opgeslagen en klaar waren voor gebruik.

Doordat natuursteen van ver moest komen waren duidelijke afspraken en een goede communicatie van essentieel belang.⁴² De hoeveelheid aan bouwmaterialen verschilde per jaar en was

³⁵ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 006, inv. nr. 311, f. 29v.

³⁶ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 82.

³⁷ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 26-27.

³⁸ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 80-83.

³⁹ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), pp. 82-83.

⁴⁰ NHA, FHM, KR 1474, t. nr. 374, collectie Costeriana, inv. nr. 4, f. 12.

⁴¹ G. van Tussenbroek, *'Alzoe zult gijlieden dat maken. Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650'*, Leiden 2013, p. 71.

⁴² Hurx 2007 (zie noot 6), p. 113.

afhankelijk van de vorderingen van de werkzaamheden. In alle vijf de rekeningen komt de aanvoer van de (basis)materialen zoals zand, kalk, vele soorten nagels en leien, maar ook hout, ijzer en natuur- en baksteen voortdurend voor. Daarbij verschijnen er een aantal namen van leveranciers die ook meerdere malen terugkomen. Hieruit lijkt te volgen dat een samenwerkingsverband niet eenmalig werd gesloten, maar dat er sprake was van een jarenlange samenwerking tussen de kerkmeesters en de leveranciers.

Bij aanbesteding konden de kerkmeesters een deel van het werk of het hele werk, en de verantwoordelijkheid daarvoor, in handen van één of meerdere aannemers tegelijk leggen.⁴³ Uit een contract dat op 30 september 1470 tussen de kerkmeesters en twee Brabantse steenleveranciers werd gesloten, blijkt dat de kerkmeesters voor de aanvang van de bouw van de lichtbeuk druk bezig waren met de organisatie en voorbereiding van de bouw. Steven Elen⁴⁴ en Godevaert de Bosschere gaan in dit contract akkoord met de levering van kolommen met basementen en kapitelen, de aanzetten van gewelfribben en scheibogen.⁴⁵ Dat Elen en De Bosschere twee leveranciers waren waarmee in de periode van 1470-1480 veel werd samengewerkt blijkt uit een passage uit de rekening van 1473 waarin Elen en Bosser worden aangeduid als “onse stienluyden”.⁴⁶ Deze leveranciers waren echter niet betrokken bij de bouw, zij leverden alleen het steenwerk dat bestond uit zowel voorbereide onderdelen als onbewerkt steenhoutwerk. De verantwoordelijkheid kwam hierdoor na de levering geheel bij de kerkmeesters te liggen.⁴⁷ Uit alle bestudeerde rekeningen blijkt dat de kerkmeesters bij meerdere Brabantse steenleveranciers aanbestedingen deden, zoals met onder andere Jan Trappaert, Lieven van Boghem en Wouter van Reynighem. Bovendien werd er natuursteen aangevoerd vanuit verschillende plekken: natuursteen uit Duitsland en (hergebruikte) natuursteen uit Leiden, grote aantallen leien uit Dordrecht en partijen baksteen uit Kampen.

Het uitbesteden van werk verliep echter niet altijd vlekkeloos. Het overschrijden van de afgesproken termijn door steenleverancier Steven Elen is hier een goed voorbeeld van. In 1475 raakte hij achterop bij het leveren van natuursteen waardoor het stadsbestuur besloot dat in Haarlem zelf vier voet boogsteen vervaardigd werd. De kosten hiervoor werden ingehouden op de betaling aan Elen.⁴⁸

⁴³ Van Tussenbroek 2013 (zie noot 43), p. 74.

⁴⁴ Steven wordt in de kerkrekeningen ook ‘Van Afflighem’ en ‘Put’ genoemd.

⁴⁵ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 69-70.

⁴⁶ NHA, KNHGH, KR 1473, t. nr. 001, inv. nr. 312, f. 21v.

⁴⁷ Van Tussenbroek 2013 (zie noot 42), pp. 80-81.

⁴⁸ Janssen 1985 (zie noot 2), p. 91.

Hoofdstuk 2: Specialisatie binnen de bouwloods

Naast de kerkmeesters, de bouwmeester en de leveranciers was er nog een andere partij betrokken bij de bouwloods. Dit waren de mensen die in een relatief korte periode van acht jaar de lichtbeuk van het schip optrokken. Voor hen had de hiervoor beschreven trend van uitbesteding van verscheidene taken aan specialisten grote gevolgen. Doordat de kerkmeesters bepaald werk uitbesteedde moest de bouwloods aangepast worden. Zo was er bijvoorbeeld minder ruimte nodig voor het steenbewerkingsproces door de levering van voorbereekte onderdelen.⁴⁹ Daarnaast vonden aanpassingen plaats als gevolg van meer specialisatie waardoor het werk werd opgedeeld naar ambacht. Ook hoefde niet iedereen dagelijks op de werkplaats aanwezig te zijn, waardoor werklieden geen permanente aanstelling kregen maar alleen werden ingehuurd wanneer ze nodig waren.⁵⁰

Uit de bouwrekeningen volgt dat alle bouwlieden betrokken waren bij de bouw van de lichtbeuk, hetzij onderverdeeld in zes teams. Elk team had zijn eigen taken en verantwoordelijkheden voor de bouw. In dit hoofdstuk wordt allereerst de bouwloods als werkplaats besproken. Vervolgens worden de zes verschillende teams die betrokken waren bij de bouwloods behandeld.

De werkplaats

De bouwloods van Haarlem bevond zich op de het nieuwe kerkhof aan de oostzijde achter het koor.⁵¹ Deze loods werd niet speciaal voor de bouw van de lichtbeuk opgericht aangezien in de rekening van 1461 ook al een vermelding werd gemaakt van een bouwloods op dezelfde plek.⁵² Dit is opmerkelijk aangezien laatmiddeleeuwse bouwloodsen vaak tijdelijk gebruikt werden en wanneer nodig ook verplaatst werden.⁵³ Een bouwloods fungeerde als werkplek voor steenhouwers maar ook andere werklieden zoals leidekkers konden in de loods aan de slag. Tevens was het de opbergplek voor materialen, gereedschappen en mallen.⁵⁴ Doordat het materiaal al aanwezig was op de bouwplaats konden de werklieden meteen aan de slag. Uit de in de inleiding geciteerde benaming ‘huus’ lijkt te volgen dat het een beschutte ruimte moet zijn geweest. Toch zal de werkplaats ook deels open zijn geweest zodat bijvoorbeeld steengruis dat tijdens het hakwerk vrijkwam kon worden afgevoerd, zoals het geval was bij de Utrechtse bouwloods.⁵⁵

⁴⁹ Hurx 2007(zie noot 6), p. 113.

⁵⁰ Hurx 2007(zie noot 6), p. 113.

⁵¹ NHA, KNHGH, KR 1473, t. nr. 001, inv. nr. 312, f. 25; NHA, FHM, KR 1474, t. nr. 374, collectie Costeriana, inv. nr. 4, f. 15v.

⁵² Janssen 1985 (zie noot 2), p. 57.

⁵³ Van den Berg 2008 (zie noot 15), p. 98.

⁵⁴ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 82-83.

⁵⁵ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 82-83.

De derde partij: de uitvoerders

De werklieden van één bepaalde ambacht vormden samen een team. Het team was weer onderverdeeld in vast personeel en oproepkrachten. Hieronder worden de werkzaamheden per team nader toegelicht.

Steen- en metselwerk

Het eerste team bestond uit de steenhouwers en metselaars. Dit waren de vaste werklieden die zich bezighielden met het bewerken van steen en het metselen van muurwerk. De steenhouwers bewerkten ruwe blokken natuursteen in de bouwloods. Naast de inzet van eigen steenhouwers werd hakwerk ook uitbesteed aan particuliere Haarlemse ondernemers die zowel in hun eigen werkplaats als in de bouwloods werkten.⁵⁶ Hierdoor zijn er in de rekeningen steenhouwers te vinden die als arbeider én leverancier worden aangeduid. Een voorbeeld hiervan zijn de Haarlemse steenhouwers Heinric en Louwerijs Pietersz., die sinds 1456 in de rekeningen zijn opgenomen. Zo leverde Heinric in 1472 voorbereid steenhouwwerk aan de bouwloods en leverde zijn broer twee jaar lang onbewerkt steenhouwwerk.⁵⁷

Doordat de kerkmeesters voorbereidte onderdelen kochten hoefde deze onderdelen op de bouwloods alleen maar in elkaar worden gezet. Het bijbehorende metselwerk werd gedurende het jaar in korte campagnes uitgevoerd.⁵⁸ In tabel 1 (zie bijlage 3) zijn de aanwezigheid en het aantal werkdagen opgenomen van de steenhouwers en metselaars die samen een groot onderdeel van de vaste bouwploeg van de bouwloods vormden. Hieruit blijkt dat in 1471 en 1475 gemiddeld zes steenhouwers en metselaars per week op de bouwplaats aanwezig waren. In 1473 waren het echter elf steenhouwers en metselaars die werkzaamheden verrichtten. Ondanks dat er meer steenhouwers en metselaars aanwezig waren in dit jaar, werd er per persoon gemiddeld minder gewerkt. Zo werkten de steenhouwers en metselaars in 1473 220 dagen per jaar terwijl in 1471 het aantal dagen per persoon op 249 dagen lag. Tevens blijkt uit tabel 1 dat in 1475 de eerste helft van de bouwphase erop zat. In dit jaar werd het gemiddelde van het totaal aantal werkdagen per steenhouwer en metselaar minder. Dit volgt ook uit de arbeidsjaren: in 1471 werd er in totaal door de vaste groep 4,2 jaar gewerkt terwijl hetzelfde aantal steenhouwers en metselaars vier jaar later samen 3,6 jaar werkten.

De kerkmeesters werkten ieder jaar samen met een aantal vaste steenhouwers en metselaars. In de periode van 1470-1480 verschijnen dan ook veel namen van steenhouwers en metselaars die voor een langere periode werkzaam waren bij de bouw van de lichtbeuk. Er zijn zelfs een paar steenhouwers die al voor 1470 betrokken waren bij de bouwwerkzaamheden van de Sint-Bavokerk. Voorbeelden hiervan zijn Heynrick Heynricsz., de neef van Spoorwater, en Jan Bouwenz. die beiden werkzaamheden verrichtten tijdens de bouw van het dwarsschip in de periode van 1445-1455.⁵⁹

⁵⁶ Meischke en Van Wezel (zie noot 5), p. 54.

⁵⁷ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 001, inv. nr. 311, f. 30v.

⁵⁸ Meischke, en Van Wezel (zie noot 5), p. 68.

⁵⁹ Meischke en Van Wezel (zie noot 5), p. 82; Hendrik wordt in de rekeningen met verschillende namen en functies aangeduid. Het is mogelijk dat het hier om de neef van Spoorwater gaat.

Familieleden van steenhouwers werden vaak betrokken bij de bouw van de lichtbeuk. Dit blijkt uit de vele zonen die op de arbeidsloonlijsten voorkomen. Zo komt de zoon van Jan Bouwenz. naar mate de bouw vorderde steeds vaker voor. Hetzelfde geldt voor de steenhouwer en neef van de steenleverancier Elen, Hannekijn of Jan genaamd, die in de rekeningen van 1471, 1473, 1474 en 1475 voorkomt. De nieuwe steenhouwers en metselaars die in de kerkrekeningen verschijnen komen meestal in het volgende jaar weer voor. Zij nemen in sommige gevallen de plek over van een steenhouwer die het jaar daarvoor werkzaam was of versterken juist de groep.

Zaag- en houtwerk

Het tweede team bestond uit timmermannen op oproepbasis die zich bezig hielden met het bewerken van hout. Het team zorgde bijvoorbeeld voor steigers die werden gebouwd voor de dakdekkers, maar werkten ook aan de kapconstructie. Daarnaast omvatte het werk in de laatste weken voor de voltooiing van de lichtbeuk in 1478 het slopen van steigers.⁶⁰ In dit jaar waren er bijna elke week twee zagers aanwezig. Daarentegen werkten er aan het begin van de bouw in verhouding minder timmermannen op de bouwloods. Zo verschijnt in 1471 pas na zeventien weken de eerste timmerman op de arbeidsloonlijst, terwijl in de laatste zes weken het aantal timmermannen per week oploopt tot zelfs zes timmermannen in de voorlaatste week van het bouwseizoen.

Toch werd ook het timmerwerk gedeeltelijk uitbesteed door de kerkmeesters. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1474, toen twee timmerlieden aan de kap van de zuiderzijbeuk van de Sint-Bavokerk in Haarlem werkten voor twintig pond. Het materiaal werd door de kerkmeesters geleverd en er stonden twee zagers klaar om het hout op maat te zagen.⁶¹ De kerkmeesters deden zaken met houtleveranciers, zoals scheepsslopers uit Haarlem en omgeving, maar ook met bijvoorbeeld leveranciers uit Amsterdam en Deventer. Uit alle vijf de kerkrekeningen blijkt dat bij hen verschillende soorten hout, sparren, balken, masten, sprieten en korbelen werden gekocht.

De kerkmeesters gingen ook met dit team een langdurige samenwerking aan. Zo werkte de timmerman Ariaen Symonz. al sinds 1439 op de bouwplaats.⁶² De timmermannen kwamen meestal niet alleen naar de bouwplaats, zij worden in de rekeningen meestal aangegeven met 'die saghers'. Wanneer zij wel bij naam worden genoemd hebben ze vaak een knecht of een familielid bij zich. Een voorbeeld hierbij zijn de broers Maerten en Dirc Pieterz. die vanaf 1471 betrokken waren bij de bouwloods en dit vermoedelijk ook tot 1478 zijn gebleven.⁶³

⁶⁰ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), p. 70; NHA, KNHGH, KR 1478, t. nr. 001, inv. nr. 314: in de laatste weken van de rekening zijn dagelijks timmerlieden aanwezig; KR 1475, t. nr. 001, inv. nr. 313, week 23.

⁶¹ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 83-84.

⁶² Janssen 1985 (zie noot 2), p. 34.

⁶³ Doordat KR 1478 niet compleet is kan dit niet met zekerheid worden gesteld. De timmermannen in deze rekening worden voornamelijk aangeduid met zagers waardoor er weinig namen bekend zijn.

De dakdekkers

Het derde team bestond uit de oproepkrachten van loodgieters en lei-, riet- en tegeldekkers. Deze werklieden waren alleen aanwezig op de bouwplaats wanneer de bouw zo ver was gevorderd dat men aan de dakbedekking kon beginnen. Deze werklieden werden ingehuurd voor onderhouds-, kleine en grote werkzaamheden.⁶⁴ Wanneer er in één keer werk aan hen werd uitbesteed kwamen deze specialisten met meerdere mensen tegelijk. Dit gold bijvoorbeeld voor het laatste bouwjaar. Er verschijnen in dit jaar namelijk veel nieuwe namen die het team kwamen versterken, waardoor er in sommige weken vijf dakdekkers tegelijk werkten. Dit in tegenstelling met het eerste jaar waarin deze werklieden pas in de veertiende week aanwezig waren. In de weken daarna werd er door twee dakdekkers sporadisch werk verricht. In de wintermaanden zijn de dakdekkers zo goed als afwezig, terwijl ze in de laatste weken van het bouwseizoen, zoals bijvoorbeeld in week 47, met acht mannen op de bouwplaats werkzaam waren.⁶⁵ In 1473 en 1475 was dit team nauwelijks op de bouwplaats aanwezig. Wanneer zij wel werkten was dit in het winterseizoen. Ten slotte leverden de leidekkers grote aantallen leien aan de kerkmeesters, dus ook zij traden eveneens op als leverancier en arbeider.⁶⁶

De toezichthouder

Het vierde team bestaat uit de appelleerder, de toezichthouder van de bouwplaats. Ondanks dat het hier slechts één persoon betreft is er wel sprake van een samenwerkingsverband tussen twee mensen met eenzelfde functie. Zoals al in het eerste hoofdstuk naar voren kwam stuurde Spoorwater een opzichter naar de bouwplaats die de leiding had over de bouworganisatie en verantwoordelijk was voor de bouwuitvoering. Daarnaast beoordeelde de opzichter de kwaliteit van materialen en werkzaamheden, gaf hij mondelinge instructies en hield hij de voortgang van het werk in de gaten.⁶⁷ Ten aanzien van de Sint-Bavokerk geldt dat pas in de vijfde week van 1473 de eerste appelleerder wordt genoemd.⁶⁸ Deze Maertijn Pietersz. was vanaf deze week bijna elke week dagelijks werkzaam op de bouwplaats. In 1474 kwam daar echter verandering in en werkte hij in totaal maar 16 dagen. Zowel in de bestudeerde bronnen als in de kerkrekeningen komt niet naar voren waarom hij na deze werkdagen niet meer op de bouwplaats verscheen. Het is mogelijk dat de aanstelling van de nieuwe bouwmeester Hendrik er iets mee te maken had.

⁶⁴ Van den Berg (zie noot 15), p. 115.

⁶⁵ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 001, inv. nr. 311, week 47.

⁶⁶ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 001, inv. nr. 311; in de post waarin de uitgaven aan hout, ijzer, steen en kalk zijn opgenomen komt dakdekker Jan Rutghersz. voor. Hij leverde 7000 leien aan de kerkmeesters. Jan en Heynryck Rutghersz. komen pas in de rekening van 1478 weer voor.

⁶⁷ Hurx 2013 (zie noot 9), pp. 217-218.

⁶⁸ Janssen 1985 (zie noot 2), p. 79.

De opper-lieden en knechten

De hierboven genoemde teams bestaan uit werklieden met een geschoold beroep. Op de bouwplaats waren ook werklieden die ongeschoold werk uitvoerden, namelijk de opperlieden en opperknechten. Deze mannen voerden sjouw- en hijswerk uit.⁶⁹ Ondanks dat de opperknechten de leiding over de opperlieden hadden, voerde elk teamlid dezelfde werkzaamheden uit. Het team behoorde tot de vaste arbeiders van de bouwloods. Bijna elke week was er minimaal één en waren er maximaal acht opperlieden aanwezig die bijvoorbeeld kalkmortel maakten, zand in karren vervoerden, vracht uit schepen laadden en stenen versleepten van schepen naar de bouwplaats. In 1471 wordt er slechts één opperknecht wekelijks genoteerd gedurende het jaar. In het daaropvolgende jaar zijn het er meer, zo zijn er in het begin van 1474 wekelijks gemiddeld twee opperknechten aan het werk. De bouwloods in 1475 moest de eerste dertien weken het zonder opperknecht doen maar in de daaropvolgende weken kwam weer één opperknecht de bouwploeg in de bouwloods versterken.

De ambachten uit Haarlem

Naast de hiervoor genoemde werklieden waren er ook een aantal lokale werklieden met een specifiek ambacht betrokken bij de bouw. Omdat zij echter niet dagelijks bij de bouwloods waren betrokken en het hier vaak om één persoon gaat, behoorde dit team niet bij de vaste bouwploeg van de bouwloods. Voor de invulling van dit team kan onder andere gedacht worden aan smeden, glazeniers, gravenmakers, touwslagers, slotenmakers, kaarsenmakers, wagenmenners, kannen-, potten-, manden- en kistenmakers. De werklieden van dit team waren ook jarenlang betrokken bij de Sint-Bavokerk. Voorbeelden hiervan zijn Symon de slotenmaker, die ook al in 1463 zaken deed met de kerk en meerdere malen in de rekeningen wordt genoemd, en de smeden die jaarlijks een grote hoeveelheid aan nagels en gereedschap aan de kerk leverden.⁷⁰

⁶⁹ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), p. 81.

⁷⁰ Janssen 1985 (zie noot 2), p. 65.

Hoofdstuk 3: De arbeidsovereenkomst

Zoals besproken in de inleiding groeide de rol van private bouwproducenten in de vijftiende eeuw. Lange tijd was de praktijk van de bouwloods verbonden geweest aan een groot bouwproject, waarbij de werkzaamheden specifiek voor één kerk werden verricht onder leiding van één bouwmeester. De bouw van een kerk geschiedde steeds meer aan de hand van los te verkrijgen onderdelen ('prefab onderdelen'). Hierdoor was het niet langer nodig om voortdurend gespecialiseerde werkkrachten vast te houden. Naast de uitbesteding van verschillende werkzaamheden aan verscheidene specialisten, werden werkzaamheden ook steeds meer gecategoriseerd.⁷¹ Hierbij ontstond de verdeling van de uit te voeren werkzaamheden die in hoofdstuk twee al zijn behandeld. Aan de hand van betalingen aan de werknemers kan deels een beeld worden geschetst over hoe de arbeidsovereenkomst in de periode tussen 1470 en 1480 eruit moet hebben gezien. In de onderstaande tekst komen de bouwseizoenen van de Sint-Bavokerk, de afspraken en de salarissen aan bod.

Zomer- en winterbouwseizoenen

Het jaar bestond uit twee bouwseizoenen. Het eerste bouwseizoen was het zomerseizoen dat rond Pasen begon. In de periode tussen 1470 en 1480 varieerden de startdata van de laatste dagen van de maand april tot het einde van de maand maart.⁷² In het zomerseizoen (ongeveer zeven maanden) werd het meest gebouwd omdat in de wintermaanden de weersomstandigheden bepaalde werkzaamheden zodanig beïnvloedden dat er niet kon worden gewerkt. Zo kon er niet gemetseld worden als het te koud was.⁷³ Er was echter nog wel genoeg werk dat wel uitgevoerd kon worden. De stenhouwers konden bijvoorbeeld in het winterseizoen gewoon doorgaan met het bewerken van de natuursteen die voor het volgende bouwseizoen gereed werd gemaakt.⁷⁴ Tevens werden gereedschappen en andere benodigdheden als kranen en kruiwagens gerepareerd. Bovendien konden de dakdekkers ook gewoon werken, zoals bijvoorbeeld in het jaar 1478, waarin de vaste groep arbeiders in de wintermaanden voornamelijk uit dakdekkers bestaat.⁷⁵

Afspraken en salaris

Voordat het werk aan een gebouw of een onderdeel daarvan begon werden arbeidsafspraken vastgelegd. In arbeidscontracten werd vastgelegd welke taken en verantwoordelijkheden de arbeider toegekend

⁷¹ Hurx 2007 (zie noot 6), p. 113.

⁷² C.C. de Gloppe - Zuiderland, *In tijd gemeten. Inleiding tot de chronologie*, Woerden 2009, p. 67.

⁷³ Haarlem volgde de Maria Boodschap Stijl. Het jaar begon op 25 maart en duurde tot 24; De Gloppe - Zuiderland 2009 (zie noot 74), p. 34.

⁷⁴ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), p. 70.

⁷⁵ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 001, inv. nr. 311; In de derde week voor Palmzondag bestaat de groep uit vijf leidekkers, twee opperlieden en één stenhouwer.

kreeg. De aanstelling kon variëren van een jaar tot vele jaren.⁷⁶ De meeste contracten werden afgesloten met het stadsbestuur of met de kerkmeesters, vaak ook met beide tegelijk.⁷⁷

In de periode tussen 1470 en 1480 was de permanente aanwezigheid van de bouwmeester en van vele gespecialiseerde werklieden op de bouwplaats niet meer noodzakelijk, waardoor aanstellingen voor een bepaalde of een onbepaalde tijd golden. Uit de rekeningen van deze periode blijkt dat er een duidelijk onderscheid was tussen vaste en tijdelijke werklieden. Een vaste aanstelling werd gekozen wanneer de kerkmeesters ervan overtuigd waren dat zij de werknemer in kwestie permanent konden gebruiken en diens aanwezigheid ook al die tijd konden financieren.⁷⁸ Voor een tijdelijke aanstelling werd gekozen wanneer de kerkmeesters de werklieden niet dagelijks nodig hadden op de bouwloods. Het is mogelijk dat de kerkmeesters zich wilde verzekeren van de aanwezigheid van een bepaalde werknemer, bijvoorbeeld vanwege de ervaring en vaardigheden van deze werknemer. De kerkmeesters konden een overeenkomst sluiten met een werknemer waarbij een jaarvergoeding werd gegeven en daarnaast ook een dagloon werd uitgekeerd.⁷⁹

Op de loonlijsten komen regelmatig betalingen voor die of per hoeveelheid werk, of per vracht, dag, week of twee weken werden betaald. Op de betalingen aan de leidinggevend en werklieden wordt hieronder nader ingegaan.

De leidinggevend en

De bouwmeester kreeg afhankelijk van zijn werkzaamheden zowel per jaar als per week uitbetaald. Daarnaast ontving hij ook regelmatig geld voor leveranties. Voor zijn taak als bouwmeester ontving Evert Spoorwater een jaarsalaris van twaalf Gouden Rijders (gulden) ongeacht zijn aanwezigheid op de bouwloods. Voor zijn steenhouderswerk ontving hij een weekloon dat per werkdag bestond uit vijf stuivers.⁸⁰ Hendrik Spoorwater die in 1474 de leiding over de uitvoering van de bouw kreeg, ontving een jaarsalaris van zes Rinse gulden.⁸¹ Dit is aanzienlijk minder dan het salaris van Evert, dit zou kunnen betekenen dat hij niet dezelfde functie toebedeeld kreeg. Maerten de appelleerder werd per week uitbetaald. Hij had in 1473 tevens de leiding over de bouwloods en werkte daarnaast ook met de steenhouders en metselaars mee. Per dag ontvingen Maerten en Hendrik net als de bouwmeester vijf stuivers.⁸²

De werklieden

De uitbetaling per jaar was niet voor iedereen weggelegd. De arbeiders ter plaatse werden niet per jaar, maar per week uitbetaald. Uit de bestudeerde kerkrekeningen volgt dat hun salaris afhankelijk was van

⁷⁶ Van Tussenbroek 2013 (zie noot 42), pp. 27-28.

⁷⁷ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 49.

⁷⁸ Van Tussenbroek 2013 (zie noot 42), pp. 25-30.

⁷⁹ Van Tussenbroek 2013 (zie noot 42), p. 30.

⁸⁰ Janssen 1985 (zie noot 2), pp. 83-85.

⁸¹ Janssen 1985 (zie noot 2), p. 91.

⁸² Janssen 1985 (zie noot 2), p. 83.

het aantal gewerkte dagen. Daarnaast verschilde het bedrag van hun salaris naar functie, hoeveelheid verricht werk, ervaring en leeftijd.

In tabel 2 wordt een vergelijking gemaakt tussen het salaris van een steenhouwer en een metselaar uit hetzelfde jaar. De salarissen van een steenhouwer en metselaar werden meestal het hele jaar doorbetaald. Uit de tabel blijkt ook dat in de zesde week van 1474 de steenhouwer Roel (achternaam onbekend), die in alle rekeningen terugkomt, rond de vier stuivers per dag verdiende. Ghijsbaert Dirsczoon, een metselaar die eveneens in alle jaren werkzaam was op de bouwloods, verdiende ongeveer 2,70 stuivers per dag. In week zeven werkte Ghijsbaert anderhalve dag meer wat hem vijf stuivers per dag opleverde, terwijl in diezelfde week slechts 2,2 stuivers per dag aan Roel werd uitbetaald. In de twaalfde en zeventiende week werkten Ghijsbaert en Roel allebei vijf dagen. Ghijsbaert verdiende met vijf stuivers per dag één stuiver meer dan Roel.

Uit deze vergelijking blijkt dat metselaars meer verdienden dan steenhouders. Het is echter goed mogelijk dat leeftijd en ervaring meetelden bij de hoogte van het salaris. Ghijsbaert was waarschijnlijk ouder en langer betrokken bij de bouw, aangezien zijn naam al voorkwam in 1471, terwijl Roel toen nog niet op de bouwplaats werkte. Een voorbeeld van een mogelijk jongere metselaar is Pouwels Janszoon, die ook in tabel 2 is opgenomen. Hij verdiende bijvoorbeeld in de hierboven besproken weken gemiddeld 3,4 stuivers, beduidend minder dan Ghijsbaert.

Uit de rekeningen blijkt ook dat sommige mensen promotie maakten, bijvoorbeeld van opperlied naar opperknecht. Hier werd dan ook naar beloond in salaris. Een goed voorbeeld hierbij zijn Claes en Floris die alle twee in 1471 als opperlied aan de slag gingen. In 1473 maakten zij beiden promotie en werden opperknecht. Waar Claes en Floris in 1471 voor drie werkdagen 4,5 schelling kregen uitbetaald, verdienden zij in 1473 voor hetzelfde aantal dagen zeven stuivers met één oert.⁸³

Tot de beste betaalde ambachten behoorden de smeden, timmermannen en de dakdekkers. Het werk op de steigers werd over het algemeen beter betaald dan werk in de loods.⁸⁴ Zo kon een timmerman zeven stuivers en een leidekker zelfs acht stuivers per dag verdienen.⁸⁵ Ondanks dat zij meer verdienden per dag dan de andere werklieden op de bouwplaats, verdienden zij op jaarbasis aanzienlijk minder dan de vaste werkkrachten. Dit had te maken met de aanwezigheid van deze mensen, zij waren namelijk niet dagelijks bij de bouwloods betrokken.

⁸³ NHA, KNHGH, KR 1471, t. nr. 001, inv. nr. 311, week 45; Een oert of duit stond gelijk aan een kwart Gouden Gulden <<http://www.uiten.nl/holoordgeschiedenis.html>> (22 juni 2014).

⁸⁴ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 68.

⁸⁵ NHA, KNHGH, KR 1475, t. nr. 001, inv. nr. 313, week 27.

Hoofdstuk 4: De Bouwloods van Haarlem en Utrecht in de periode 1470-1480

In het artikel ‘Drie kerken van Rutger van Kampen’ heeft Meischke het over de toenemende invloed van de Utrechtse en Brabantse bouwloodsen. Volgens de auteur zorgde deze invloed ervoor dat het werkkerrein van bouwloodsen in het westen geheel verloren gingen.⁸⁶ De oorzaak van deze verschuiving van de invloed van de Utrechtse en Brabantse bouwloodsen is onder andere te vinden in de natuursteenhandel en particuliere steenhoudersateliers die in de loop van de vijftiende eeuw steeds belangrijker waren geworden.⁸⁷ Zoals besproken in de vorige hoofdstukken, kozen de kerkmeesters van de Sint-Bavokerk met het oog op transportkosten en tolrechten steeds vaker voor voorbewerkte onderdelen. In de literatuur wordt Evert Spoorwater gepresenteerd als de sleutelfiguur in de ontwikkelingen van de Brabantse natuursteenhandel omdat hij de eerste bouwmeester was die in Holland op grote schaal gebruikmaakte van de mogelijkheden van deze natuursteenhandel.⁸⁸ Doordat Spoorwater de bouwmeester was van de Haarlemse bouwloods, is het de vraag in hoeverre de bouwloods van Haarlem beïnvloed werd door de werkwijze van de Brabantse bouwloodsen waarbij de voorbewerkte onderdelen een belangrijke rol in het bouwproces speelden. In dit hoofdstuk zal daarom de bouwloods van Haarlem worden vergeleken met een bouwloods waarvan tevens uit dezelfde periode kerkrekeningen zijn overgeleverd, namelijk de bouwloods van de Dom van Utrecht. In de jaren 1471 en 1472 werd bij deze Dom, net als in Haarlem, een begin gemaakt met de sloop van het oude schip waarna de lichtbeuk volgde die in 1480 werd voltooid.

De bouwloods van de Dom van Utrecht

De bouwloods van Utrecht viel onder de Domfabriek. De Domfabriek was verantwoordelijk voor de bouw en het onderhoud van de kerk en verschillende panden die tot het kapittel behoorden. Bovenaan de Domfabriek stonden twee fabrieksmeesters die jaarlijks werden aangesteld. Deze meesters hadden de dagelijkse leiding over de uitvoering en de voortgang van het werk. Tevens hadden zij de eindverantwoordelijkheid over de bouw. De taken van de fabrieksmeesters werden verdeeld over een oude en een nieuwe fabriekskas waaruit de bouw werd gefinancierd. De fabrieksmeester van de nieuwe fabriekskas had het feitelijke beheer en verantwoording over het bouwbedrijf, terwijl de oude meester optrad als raadgever. Het Domkapittel wilde echter wel voldoende invloed houden op het reilen en zeilen van de bouwloods waardoor er bij grotere projecten, zoals de herbouw van het schip, eerst toestemming moest worden gevraagd aan het kapittel.⁸⁹

De twee fabrieksmeesters stelden een bouwmeester aan die het beheer had over het personeelsbeleid, hierbij kan worden gedacht aan het aannemen en ontslaan van personeel. Bij

⁸⁶ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 42.

⁸⁷ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 54.

⁸⁸ Hurx 2013 (zie noot 9), p. 114.

⁸⁹ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 69-71.

belangrijke zaken moest de bouwmeester toestemming vragen aan de kerkmeesters. De bouwmeester was de enige werknemer van het bouwbedrijf die een vast salaris ontving en die verplicht werd om in Utrecht te wonen. Hij werd aangesteld voor het leven, al was er een opzegtermijn van een jaar mogelijk.⁹⁰ Zijn werkzaamheden omvatte het ontwerpen van gebouw en onderdelen, leidinggeven aan alle werklieden op de bouwplaats en het aanschaffen van bouwmaterialen. Daarbij werkte hij als steenhouwer mee in zijn eigen werkplaats.⁹¹ In de periode van 1445 tot 1475 leidde Jacob van den Borch de bouwloods en de daaropvolgende dertig jaar was Cornelis de Wael de bouwmeester van de Dom. Beide meesters waren bekend met de mogelijkheden die de Brabantse natuursteenhandel bood. Onder leiding van De Wael werd het werktempo hoger waardoor de lichtbeuk in een relatief korte periode van circa acht jaar kon worden opgetrokken.⁹² Onder de bouwmeester stond de voorman, een arbeider uit het steenhouw-of metselaarsvak. Jacob Egiddi, die vanaf 1472 de voorman van de bouwloods was, was eveneens in vaste dienst en trad op als de plaatsvervanger van de bouwmeester.⁹³ De benodigde werkzaamheden en bouwmaterialen werden onder andere aan steenhouwers uitbesteed. Daarnaast werkten er regelmatig specialisten uit Utrecht op de bouwloods die per klus werden ingehuurd. In tegenstelling tot de werklieden die per dag uitbetaald kregen, ontvingen de specialisten betalingen per klus of het aantal gewerkte dagen.⁹⁴

In de periode van 1471-1472 werd er een begin gemaakt met de sloop van het oude schip en waren er bijna dagelijks zeven arbeiders aanwezig op de bouwplaats. In de periode van 1477-1480, toen gewerkt werd aan het noordelijk deel van het dwarsschip en de lichtbeuk van het schip, liep het aantal arbeiders die dagelijks aanwezig waren op tot dertien werklieden. In deze laatste twee jaar werkten er niet meer dan tien steenhouwers en metselaars op de bouwplaats.⁹⁵ De werklieden werkten gemiddeld 20 of meer dagen per maand waardoor het aantal werkdagen gemiddeld per jaar rond 260 dagen lag. Daarbij waren er ongeveer honderd vrije zon- en feestdagen waarop er niet gewerkt werd.⁹⁶

Overeenkomsten en verschillen

Opmerkelijk is dat de bouwloods van de Dom onderdeel uitmaakte van een groter geheel, namelijk de Domfabriek. De bouwloods van de Sint-Bavokerk werd daarentegen speciaal gebouwd voor de bouw van de kerk.

Zoals al de voorgaande hoofdstukken naar voren is gekomen hadden de vijf à zes kerkmeesters, die jaarlijks werden aangesteld door het Haarlemse stadsbestuur, de verantwoording over het beheer van het bouwbedrijf. In Utrecht lag deze zelfde verantwoording in de handen van twee meesters met een soortgelijke functie. Voor alle hiervoor genoemde meesters gold dat er voor belangrijke beslissingen en

⁹⁰ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 73-74.

⁹¹ Hurx 2013 (zie noot 9), p. 44.

⁹² Meischke en Van Wezel, pp. 88-89.

⁹³ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), p. 75.

⁹⁴ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 80-81.

⁹⁵ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 79-81.

⁹⁶ Kam, Kipp en Claessen 2014 (zie noot 3), pp. 76-77.

nieuwe projecten toestemming moest worden gevraagd aan een hoger orgaan. In het geval van Utrecht was dit het kapittel en in Haarlem het stadsbestuur.⁹⁷ In beide bouworganisaties stelden de kerk- en fabrieksmeesters de bouwmeester aan. Ondanks dat de taken van de bouwmeesters ongeveer met elkaar overeenkomen zijn er ook verschillen. Zo zorgden zowel de kerkmeesters als de bouwmeester van Haarlem voor de bouwmaterialen. In Utrecht werd deze verantwoordelijkheid alleen aan de bouwmeester toegekend. De Utrechtse bouwmeester was permanent aanwezig en had ook een eigen woning en werkplaats in de buurt van de bouwloods. De Haarlemse bouwmeester was daarentegen niet continu aanwezig op de bouwplaats en stuurde een plaatsvervanger die de leiding kreeg over de uitvoering van de bouw. Het opmerkelijke aan deze plaatsvervanger is dat deze man ook niet permanent aanwezig was, de voorman met dezelfde functie van Utrecht was wel dagelijks aanwezig.

Op beide bouwplaatsen werd er gewerkt met zowel vaste als tijdelijke krachten. Bovendien werd aan beide bouwplaatsen materialen geleverd uit de stad en van Brabantse steenleveranciers. Al sinds de bouw van het koor rond 1370 tot 1390 werd er op de Haarlemse bouwloods gewerkt met voorbereekte onderdelen, bestaande uit zuilen met bogen en gewelfribben.⁹⁸ Doordat er met voorbereekte natuursteenonderdelen werd gewerkt vond er op beide plekken een opdeling van het arbeidsproces plaats. In Haarlem had dit echter het gevolg dat er onder andere tijdens de bouw van de lichtbeuk er geen permanente bouwmeester op de bouwplaats aanwezig was.

⁹⁷ Hurx 2013 (zie noot 9), pp. 95-96.

⁹⁸ Meischke en Van Wezel 1988 (zie noot 5), p. 61.

Conclusie

Door de veranderende markt ten tijde van de bouw van de Sint-Bavokerk groeide de rol van private bouwpartijen en werd er steeds meer gebruikt gemaakt van ‘prefab’ onderdelen die op de bouwplaats in elkaar werden gezet. Hierdoor was het niet meer nodig om alles zelf te fabriceren. Het gevolg was dat sommige specialismen (gedeeltelijk of geheel) werden uitbesteed en een bouwloods anders kon worden ingericht. De bouwwerkwijze van de bouwloods van de Sint-Bavokerk kan worden gekarakteriseerd als een tussenfase tussen de conservatieve werkwijze, zoals deze werd gezien in de bouwloods van Utrecht, en de bouw van kerken middels voornoemde ‘prefab methode’. Er werd namelijk nog gebruik gemaakt van vaste werkkrachten maar tegelijkertijd werd een groot aantal werkzaamheden uitbesteed aan private bouwpartijen. Deze partijen bevonden zich zowel ver weg als dichtbij, zo werd er materiaal geïmporteerd uit Duitsland maar werd er ook gewerkt met specialisten uit Haarlem en omgeving.

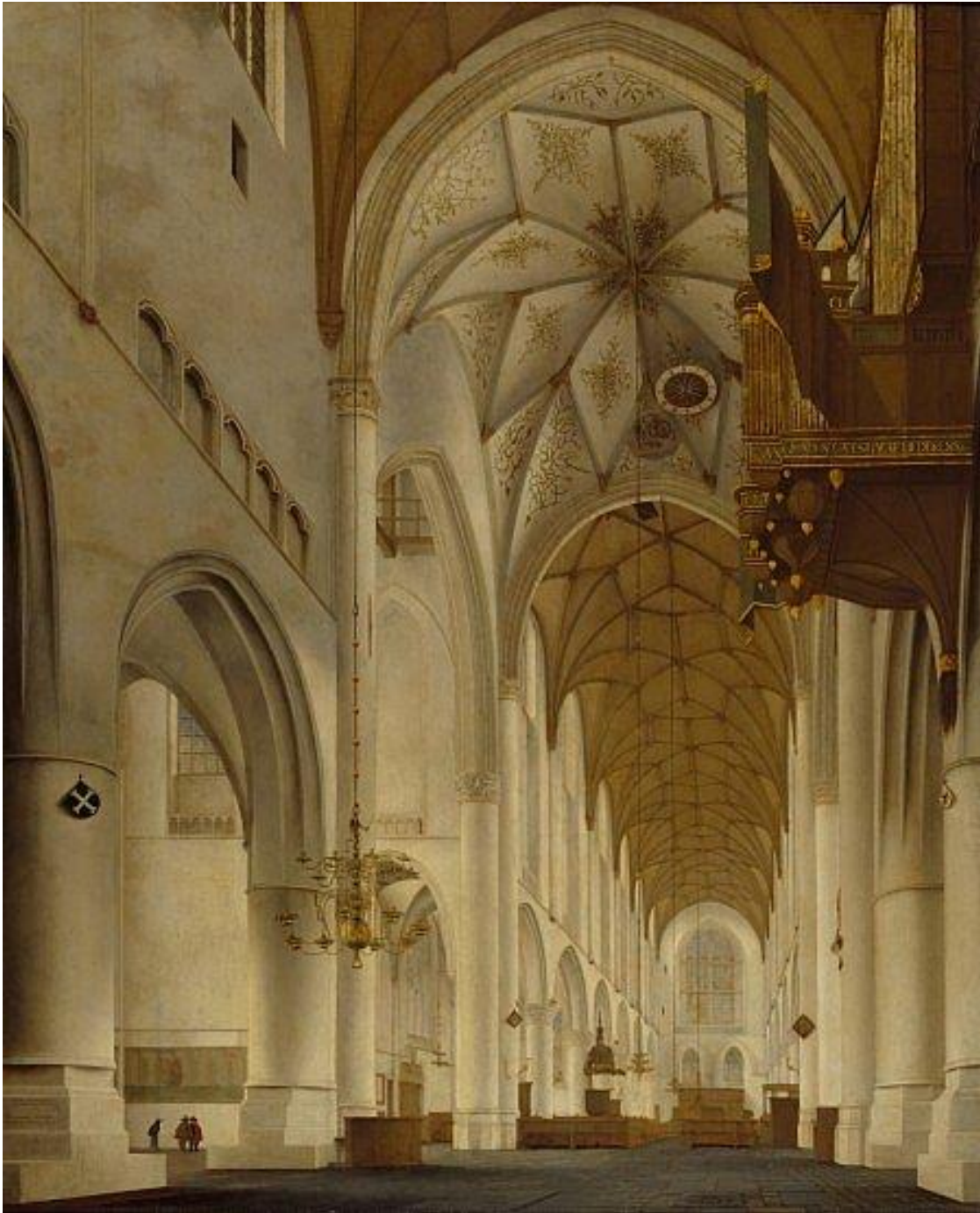
Als gevolg van deze ontwikkelingen waren er zowel tijdelijke als vaste aanstellingen. Er was een vaste aanstelling voor werklieden die dagelijks bij de werkzaamheden waren betrokken. Deze werklieden ontvingen dan ook wekelijks hun salaris die uit de hoeveelheid werkzaamheden per dag bestond. De hoeveelheid verrichtte werkzaamheden, werkervaring, leeftijd en functie speelden bij de hoogte van een salaris een rol. De kerkmeesters kozen voor een tijdelijke aanstelling wanneer er voor een klus of een korte periode specialisten nodig waren. Deze tijdelijke krachten verdienden meer per dag dan de vaste krachten. Zowel de vaste kern als de tijdelijke werklieden bestonden jarenlang uit eenzelfde groep werklieden. Daarbij verschijnen vele arbeiders ook als leverancier op de loonlijsten. Hieruit blijkt dat de kerkmeesters kozen voor de basis van vele werklieden en leveranciers uit de omgeving van Haarlem. Ook was niet iedereen tegelijk aan het werk, zo konden bijvoorbeeld metselaars niet aan het werk in het winterseizoen, terwijl dakdekkers en steenhouwers dan wel aan het werk konden.

Een vergelijking tussen de bouwloodsen van Haarlem en Utrecht levert de volgende conclusies op. Vooropgesteld dient te worden dat de bouwloods van Haarlem op kleinere schaal opereerde dan die van Utrecht, die niet voor niets ook wel ‘bouwfabriek’ wordt genoemd. In Utrecht was er sprake van een meer constante bouwactiviteit met jaarlijks gemiddeld tien steenhouwers en metselaars, terwijl er in Haarlem gemiddeld per jaar acht steenhouwers en metselaars op de bouwplaats werkten. Uit tabel 1 blijkt dat het aantal werkdagen van deze groep lag op 226 dagen, terwijl in Utrecht het aantal werkdagen op 260 lag. In de literatuur komt naar voren dat er bij de bouwloods van de Utrechtse Dom een groot aantal werklieden waren betrokken. Op basis van de hierboven genoemde resultaten kan worden gesteld dat in de periode van 1470 tot 1480 met een ongeveer gelijk aantal steenhouwers-metselaars werd gewerkt en dat er zowel op de bouwloods in Haarlem als in Utrecht geen bijzonder grote vaste bouwploeg aanwezig was.

Kortom, uit de kerkrekeningen van 1471, 1473, 1474, 1475 en 1478 blijkt dat de bouw van de Sint-Bavokerk op georganiseerde wijze werd uitgevoerd. Ondanks dat dit slechts kladversies zijn kan er veel informatie uit worden gehaald. Zo is gebleken dat er, onder leiding van de op afstand opererende

Spoorwater, door verschillende partijen aan mee werd gewerkt. Uit de literatuur volgt dat dit mede mogelijk was doordat gebruik werd gemaakt van 'prefab' onderdelen. De invloed van deze manier van werken was groot en vertaalde zich concreet in een veranderde inrichting van de bouwplaats en daarmee de kerkrekeningen. Personeel werd op tijdelijke of vaste basis aangenomen en werd naar het aantal gewerkte dagen en naar diens functie beloond. Ook was het mogelijk om promotie te maken binnen de bouwloods. Met andere woorden, werken in de bouwloods moet enerverend zijn geweest, met nieuwe producten uit het hele land en daarbuiten, steeds wisselende collega's en serieuze doorgroeimogelijkheden.

Bijlage 1

Afb. 1. Pieter Jansz. Saenredam, *Interieur Sint Bavokerk Haarlem*, 1648, olie op paneel, 172,7 x 142,4 cm., National Gallery of Scotland, Edinburgh.

Bijlage 2. Kerkmeesters in de periode van 1470 tot 1480

Kerkrekening van 1471: vijf kerkmeesters

- Allijn Claesz.
- Luut Ghijsbrechtz.
- Gherijt Jansz.
- Wouter Vechterz.
- IJsbrant uuten Haghe

Kerkrekening van 1473: zes kerkmeesters

- Jacop Tymanz
- Jan van der Meer Gherijtz.
- Koen Claesz.
- Luut Ghijsbrechtz.
- Wouter Vechterz.
- IJsbrant uuten Haghe

Kerkrekening van 1474: zes kerkmeesters

- Dirc Symonz.
- Jan Scriver
- Jan van der Foreest
- Jan van der Meer Gherijtz.
- Luyet Ghijsbartz.
- IJsbrant uuten Haghe

Kerkrekening van 1475: vijf kerkmeesters

- Dirc Aelbartz.
- Harmen Janz.
- Gherijt Jan Husersz.
- Gherijt Emskerrie
- Jan van Luyet Ghijsbartz.

Het is mogelijk dat er in 1475 nog twee andere kerkmeesters betrokken waren bij de bouw, namelijk Jan Ban of Bannen en Aernt Harmenz. Op folio 36 is te lezen dat beide mannen geld hebben uitgegeven aan bakstenen, een taak die alleen was weggelegd voor de kerk- en bouwmeester.

Kerkrekening van 1478

In de rekening van 1478 ontbreken er dusdanig veel pagina's die een inzicht zouden kunnen geven over het totaal aantal aangestelde kerkmeesters. In de rekening bevinden zich wel namen van mogelijke kerkmeesters in betalingen die nog moeten worden verricht aan arbeiders en leveranciers. Zo komt de naam Dirc Aelbertz op folio 21v. voor, deze man was ook in 1475 kerkmeester. Op folio 30 worden naast Aelbertz. ook Claes van der Meer en Jan Ban genoemd.

Bijlage 3.

Tabel 1			
	Ghijsbaert (metselaar) Betrokken vanaf week 1 in 1471	Pouwels (metselaar) Betrokken vanaf week 15 in 1471	Roel (steenhouwer) Betrokken vanaf week 19 in 1471
Week 6			
Totaal gewerkte dagen	4,5	4,5	5
Totaalsalaris	12,5	14,5	20
Gemiddeld salaris per dag	2,70	3,2	4
Week 7			
Totaal gewerkte dagen	6	5,5	5,5
Totaalsalaris	30	19	12
Gemiddeld salaris per dag	5	3,2	2,2
Week 12			
Totaal gewerkte dagen	5	3,5	5
Totaalsalaris	25	12	20
Gemiddeld salaris per dag	5	3,4	4
Week 17			
Totaal gewerkte dagen	5	5	4
Totaalsalaris	25	17,5	20
Gemiddeld salaris per dag	5	3,5	5

Bijlage 4

Tabel 2			
Jaar	1471	1473	1475
Gemiddeld aantal steenhouwers-metselaars die per week aanwezig waren op de bouwplaats	6	11	6
Totaal aantal werkdagen van alle werklieden die op de bouwplaats aanwezig waren	2971	4067	2160
Totaal aantal werkdagen van de steenhouwers en metselaars	1491	2424	1256
Aantal werkdagen gemiddeld per jaar van de steenhouwer-metselaar	249	220	209
Arbeidsjaar per steenhouwer-metselaar	0,7	0,6	0,6
Totaal aantal arbeidsjaren	4,2	6,6	3,6

Doordat de kerkrekeningen van 1475 en 1478 niet compleet zijn, zijn deze niet in de tabel opgenomen.

Literatuurlijst

Berg, Bianca van den, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*, Hilversum 2008.

Boer, J.N. de, *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem*, Haarlem 1985.

Davis, M.T., ‘Sic et Non. Recent Trends in the Study of Gothic Ecclesiastical Architecture’, *Journal of the Society of Architectural Historians* 58 (1999-2000) 3, pp. 414-423.

Erkelens-Buttinger, E.S.C., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum 1997.

Glopper- Zuiderland, C.C. de, *In tijd gemeten. Inleiding tot de chronologie*, Woerden 2009.

Hartog, E. den e.a. (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011.

Hurx, M., *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2013² (2012).

Hurx, M., ‘Middeleeuwse ‘prefab’ in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmester Evert Spoorwater’, *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 106 (2007) 3, pp. 112-134.

Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570’, in: T. de Nijs (red.) en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel I tot 1572*, Hilversum 2002, pp. 109-148.

Janssen, C.F., *De Grote- of St. Bavokerk. Geschiedenis van haar bouw en inrichting tot de reformatie*, Haarlem 1985.

Kam, R. de, A.F.E. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.

Meischke, R. en G.W.C. van Wezel (red.), *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988.

Stenvert, R. e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*, Zwolle 2006.

Tussenbroek, G. van, *'Alzoe zult gijlieden dat maken. Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650'*, Leiden 2013.

Wüstefeld, W.C.M., *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem*, Hilversum 1989.

Overig:

RTV Noord-Holland <<http://www.rtvnh.nl/nieuws/135827/Opgravingen+Sint-Bavokerk+Haarlem+afgerond>> (22 juni 2014).

Uitleg oert <<http://www.duiten.nl/holoordgeschiedenis.html>> (22 juni 2014).

Afbeeldingenlijst

Voorpagina: NHA, FHM, KR 1474, t. nr. 374, inv. nr. 4, collectie Costeriana, f. 31v. Foto: auteur.

Afb. 1. Pieter Jansz. Saenredam, *Interieur Sint Bavokerk Haarlem*, 1648, olie op paneel, 172,7 x 142,4 cm., National Gallery of Scotland, Edinburgh. Foto: website van de National Gallery of Scotland

<<http://www.nationalgalleries.org/collection/artists-a->

[z/S/4800/artist_name/Pieter%20Jansz.%20Saenredam/record_id/2527](http://www.nationalgalleries.org/collection/artists-a-z/S/4800/artist_name/Pieter%20Jansz.%20Saenredam/record_id/2527)> (22 juni 2014).